

Sultan Mehmed'in siyasetine taraftar olanlar Şehzade Cem'i tutmuşlar, ancak Bayezid taraftarları galip gelmiştir. Bu arada Çandarlı ailesine âdeta îade-i itibar ettirilerek bu aileden İbrâhim Paşa vezîriâzam yapılmış, fakat bu da uzun sürmemiş, Fâtih'in geliştirdiği kul sisteminin üstünlüğüne dayalı merkeziyetçi idaresi ve cihan hâkimiyeti amacıyla yönelik askerî devleti bu tepkiden pek etkilenmemiştir. Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) Pîri Mehmed Paşa'dan sonra Has Odabaşılıktan vezîriâzam yapılan Makbul (Maktûl) İbrâhim Paşa'nın ardından iyice yerleşen kul sisteminin varlığını bir süre daha başarıyla sürdürdüğü söylenebilir. 1584-1587 yılları arasında İstanbul'da bulunan Venedik elçisi Lorenzo Bernado ülkesinin senatosuna sunduğu raporunda, "Sadece devlet idaresinin değil koca imparatorluğun ordularına kumanda yetkisinin de elerine verildiği kişiler ne dük ne marki ne de kontur. Hepsî çobanlıktan gelme sıradan insanlardır. Bu sebeple biz Venedikliler'in de padişahın yaptığını yapmamızda isabet vardır. Padişah bu adamlardan en iyi kaptanları, sancak beylerini, beylerbeyileri yetiştirerek onlara şan ve itibar kazandırmıştır" derken (Lybyer, s. 47) devşirme ve buna bağlı olarak kul sisteminin durumuna işaret etmektedir.

Osmanlı padişahlarını, özellikle de Fâtih Sultan Mehmed'i bu yola sevkeden başlıca etken, merkeziyetçi hükümlerliğini güçlendirmek ve buna bağlı olarak devletin ömrünü uzatmaktır. Zira hânedana dayalı Ortaçağ devletlerinde ülke birliğinin temeli ve bekası hânedana bağlıydı. Nitekim Şehzade Mustafa'nın siyaseten katli sırasında Türkiye'de bulunan Avusturya elçisi Ootgeer G. van Busbeke de aynı hususa temas eder (*Türkiye'yi Böyle Gördüm*, s. 42). Köklü aileler gibi bir temeli bulunmayan devşirme kul sistemi hükümdara daha rahat tasarruf hakkı sağlıyordu. Nitekim Çandarlı Halil Paşa'nın bertaraf edilmesindeki sıkıntılar kul asıllı olan Vezîriâzam Mahmud Paşa, Gedik Ahmed Paşa ve Makbul İbrâhim Paşa'nın idamlarında yaşanmamıştı.

XV ve XVI. yüzyıllardaki yayılma politikasında ve cihanşümül imparatorluğun tesisinde büyük katkısı olan kul sistemi XVI. yüzyılın sonlarında önemini yitirmeye başladı. Kul taifesi içine girmenin sağladığı vergi vb. yükümlülüklerden sıyrılma imkânı her kademedeki bunların sayılarının artması sonucunu doğurmuş, kısa süreli tayinler ise rüşvetin yaygınlaşmasına yol

açmıştır. Kanûnî Sultan Süleyman'dan sonra sefere çıkmayan padişahları örnek alan kul asıllı vezîriâzamlar konaklarında oturmayı tercih etmişlerdir. Nitekim yurarda adı geçen Venedik elçisi bu defa Türkler'in zenginliğin kurbanı olduklarını, zaferleri umursamayıp evlerinde oturmayı tercih eden sultanları izlediklerini yazmaktadır. Aynı dönemde kapıkulu askerlerinin devlet için tehdit unsuru olmaları artmış, Vezîriâzam Lutfi Paşa da, "Kul mazbut olmadıkça sadrazam istirahatte olmaz, kul taifesini çoğaltmamak gerektir" diyerek bu hususa işaret etmiştir (*Âsafnâme*, s. 68, 92). XVI. yüzyılın sonlarından itibaren devşirme sisteminin önemini kaybetmesiyle kul sisteminin alanı genişletilerek Türk-devşirme ayırımı kaybolmuş ve bütün askerî sınıf padişahın mutlak yetkisi altına girmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

- Divânü lugâti't-Türk*, I, 282; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Bayburtlugil), s. 146 vd.; *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân* (nşr. Halil İnalçık – Mevlüd Oğuz), Ankara 1978, s. 65; *Âşıkpaşazâde* (Atsız), s. 106; İbn Kemal, *Tevârih-i Âli Osmân*, I. Defter, s. 16 vd.; VII. Defter, s. 265; Lutfi Paşa, *Âsafnâme* (nşr. Mübahat S. Kütükoğlu, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan içinde), İstanbul 1991, s. 68, 92; Mecdi, *Şekâik Tercümesi*, s. 104, 210; O. G. Busbecq, *Türkiye'yi Böyle Gördüm* (trc. Ayşel Kurutluoğlu), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), s. 42; Koçi Bey, *Risâle* (Aksüt), tür.yer.; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (İstanbul 1931), İstanbul 1981, s. 131 vd.; İsmail H. Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul 1953, tür.yer.; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katli*, Ankara 1963, s. 41, 57-67, 71, 85, 102; Ömer Lütfi Barkan, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Şekilleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 575 vd.; a.mlf., "Türkiye'de Servaj Var mıydı?", a.e., s. 717 vd.; Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984, tür.yer.; A. H. Lybyer, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi* (trc. Seçkin Cılızoğlu), İstanbul 1987, s. 47, 68-69, 73 vd., 109 vd., 113; Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar: I*, Ankara 1987; a.mlf., "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *SBFD*, XIV/1 (1959), s. 93; a.mlf., "Mehmed II", *İA*, VII, 507 vd.; a.mlf., "Ghulam", *EP* (Fr.), II, 1111-1117; Orhan Koçoğlu, "Osmanlı Toplumunda Kamuoyunun Evrimi", *Osmanlı*, Ankara 1999, VII, 327, 328, 329; Cvetana Georgieva, "Certains problèmes de la structure sociale de l'Empire ottoman aux XIVe-XVIe siècle", *Bulgarian Historical Review*, II/2, Sofia 1974, s. 45-57; Abdülkadir Özcan, "Fâtih'in Teşkilât Kanunnamesi ve Nizâm-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *TD*, sy. 33 (1974), s. 30; a.mlf., "Bende", *DİA*, V, 431; a.mlf., "Buçuktepe Vak'ası", a.e., VI, 343-344; a.mlf., "Gulam [Osmanlılar]", a.e., XIV, 184; C. E. Bosworth, "Kul", *EP* (İng.), V, 359.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

KUL HAKKI

İslâmî kaynaklarda, insanların gereğini yerine getirmekle yükümlü oldukları hakları "Allah'ın hakları" (hukûkullah) ve "kul-ların hakları" (hukûk-ı ibâd) şeklinde başlıca iki kısma ayrılmış, bazı kaynaklarda bunlara bir de hem Allah hakkı hem kul hakkı sayılan haklar eklenmiştir. Hukûkullahı riayet "Allah'ın emrine saygı" (et-ta'zîm li-emrillâh), hukûk-ı ibâdâ riayet ise "Allah'ın yarattıklarına şefkat" (eş-sefe-katü alâ halkillâh) deyimleriyle ifade edilir. Allah'ın emrine saygı, O'nun varlığına ve birliğine iman edip hükümlerine uygun şekilde yaşamakla gerçekleşir. Kul hakları ise genellikle insanların canları, bedenleri, ırz ve namusları, mânevî şahsiyetleri, makam ve mevkileri, dinî inanç ve yaşayışları gibi konulardaki kişilik haklarıyla mallarına ve aile fertlerine ilişkin haklarından oluşmakta ve bunlara yönelik olarak yapılan kötülükler, verilen zararlar kul haklarına tecavüz sayılmakta, bu tecavüz de "mazlime" ve bunun çoğulu olan "mezâlim" kelimeleriyle ifade edilmektedir. Belli bir kişiye verilen zararlar yanında zimmet, irtikâp, karaborsacılık, fitne, idarî baskı ve zulüm gibi ammenin maddî ve mânevî haklarına ve menfaatlere, huzur, güvenlik ve refahına zarar verme sonucunu doğuran her türlü faaliyet de çeşitli âyet ve hadislerle diğer İslâmî kaynaklarda kul hakkına tecavüz sayılıp yasaklanmıştır. Öte yandan kul haklarına dair hükümler aynı zamanda Allah'ın koyduğu hükümler olduğundan bunlar da geniş anlamda hukûkullah içinde görülmüş ve bu hakların gözetilmesi Allah'ın emrine saygı olarak değerlendirilmiştir (meselâ bk. İbnü'l-Arabî, I, 148; Şâtîbî, II, 315 vd.).

Kur'an-ı Kerim'de hukûkullah tabiri geçmemekle birlikte birçok âyetle hak (meselâ bk. el-İsrâ 17/26; er-Rûm 30/38; ez-Zâriyât 51/19), adalet (el-Bakara 2/282; en-Nisâ 4/58; el-En'âm 6/152), kıst (en-Nisâ 4/127, 135; el-Mâide 5/8, 42; Hûd 11/85) ve zulüm (el-Bakara 2/279; en-Nisâ 4/10, 30; el-Hac 22/39) gibi kavramlar kul haklarıyla ilgili olarak da kullanılmıştır. Ayrıca birçok âyetle insanların haklarına saygı gösterilmesi istenmiş, bu haklara saldırı mahiyetindeki tutum ve davranışlar yasaklanmıştır.

İlgili âyetleri dikkate alarak Kur'an-ı Kerim'de kul haklarını biri insanların sahip olduğu maddî ve mânevî haklara te-

cavûz etmek, zarar vermek, diğeri dinî, ahlâkî ve hukukî hükümlerin onlara verilmesini gerekli kıldığı şeyleri vermemek şeklinde iki kısma ayırmak mümkündür. Bir kimsenin, her ne şekilde olursa olsun kendisine ait olmayan bir şeyi haksız yoldan elde etmeye kalkışması kul hakkına tecavüzdür. Nitekim insanların hırsızlık, ölçü ve tartıda hile yapma, emanete hıyanet, kumar, tefecilik, zimmet, irtikâp vb. gayri meşrû yollarla birbirlerinin mallarını yemeleri (meselâ bk. el-Bakara 2/188; Âl-i İmrân 3/161; en-Nisâ 4/29-30, 161; et-Tevbe 9/34; el-İsrâ 17/34-35); canlarına kıymaları (el-Bakara 2/84-85; en-Nisâ 4/92-93; el-Mâide 5/32); iftira, alay, arkadan çekiştirme, kötü lakap takma, suizan, kusur arama, gıybet gibi tutum ve davranışlarla başkalarının mânevî şahsiyetlerine zarar vermeleri (en-Nisâ 4/112; el-Hucurât 49/11-12; el-Kalem 68/11; el-Hümeze 104/1); inançları, dinî tercih ve yaşayışları üzerinde baskı kurmaları (el-Bakara 2/114, 174; el-A'râf 7/86); onları yurtlarından yuvalarından uzaklaştırma (el-Bakara 2/84-85) Kur'an'ın yasakladığı ilk kısma giren kul hakları ihlâlinin örnekleridir. Bunun yanında Kur'an zenginlerin mallarında yoksulların da haklarının bulunduğunu belirtmekte (ez-Zâriyât 51/19; el-Meâric 70/24-25), pek çok âyette zekât ve zekât dışındaki malî yardımlaşma emredilmekte (meselâ bk. et-Tevbe 9/34-35; el-Fecr 89/17-20; el-Mâün 107/2-3, 7), cimrilik eleştirilmektedir (meselâ bk. Âl-i İmrân 3/180; en-Nisâ 4/37; el-Leyl 92/8). Kul haklarıyla ilgili bu genel buyruk ve yasaklar yanında birçok âyette özellikle kadınlar, akrabalar, komşular, çocuklar, ana babalar, yetimler, yolcular, sakatlar ve umumiyetle haklarını korumaktan âciz olanların hakları üzerinde de durulmuştur (meselâ bk. el-Bakara 2/83, 231-232, 241; en-Nisâ 4/2, 4, 6, 10, 19-21, 24-25, 34, 36; el-A'râf 7/141; el-İsrâ 17/23-27, 34; Abese 80/1-10; et-Tekvîr 81/8-9).

Kur'an'daki hak, adalet, kıst, zulüm gibi kavramlar hadislerde de sıkça geçmektedir. Ayrıca hadislerde mazlime ve mezâlim kelimeleri de kullanılmış, son kelime hadis, ahlâk ve hukuk literatüründe bir terim haline gelmiştir. Kul haklarını ihlâl mahiyetindeki tutum ve davranışları hem toplu olarak hem tek tek veya grup halinde zikrederek yanlışlığını, kötülüğünü, dünya ve âhirette doğuracağı zararları anlatan pek çok hadis vardır. Hadis mecmualarının hemen her bölümünde

kul haklarıyla ilgili rivayetler yer almakla birlikte özellikle "mezâlim, ahkâm, hudûd, edeb veya âdâb, isti'zân, et'ime, imâre, birr, büyü, ticârât, tevbe, hüsnü'l-hulk, husûmât, diyât, rikâk, zekât, zühd, fiten, nikâh" gibi başlıklar taşıyan bölümlerde kul haklarına ilişkin hadisler geniş yer tutmaktadır. Bunlardan kul hakları açısından ilke mahiyetinde olan bazı hadisler göre müslüman müslümanın kardeşidir; ona yalan söylemez, ihanet etmez, kötülük yapmaz, onu aşağılamaz, kötülük edebilecek birinin eline bırakmaz (Buhârî, "Mezâlim", 3; Müslim, "Birr", 32, 58; Tirmizî, "Birr", 18). Hiç kimse kendisi için beğenip istediğini din kardeşi, komşusu için de istemedikçe, komşusu onun kötülüğünden emin olmadıkça olgun bir mümin olamaz (Buhârî, "İmân", 7; "Edeb", 29; Müslim, "İmân", 71-73). Allah'a ve âhiret gününe inanan kimse komşusuna eziyet edemez (Buhârî, "Edeb", 31, 85; Müslim, "İmân", 74, 75). İnsanlara merhamet etmeye Allah da merhamet etmez (Buhârî, "Edeb", 18; Müslim, "Fezâ'il", 66). Müslümanların kanları, malları, namusları ve şerefleri kendi aralarında kutsal Mekke kadar, hac ayları ve günleri kadar saygındır, dokunulmazdır (Buhârî, "Hac", 132; Müslim, "Kasâme", 29). Müslüman, elinden ve dilinden başka müslümanların zarar görmediği kimse değildir (Buhârî, "İmân", 4-5; Müslim, "İmân", 64-65). Kul haklarını ihlâl eden kimseyi "müflis" olarak niteleyen Hz. Peygamber bunu şöyle açıklamıştır: Bu kişi âhirette namaz, oruç, zekât gibi ibadetlerini yerine getirmiş olarak Allah'ın huzuruna gelir. Bununla beraber öyle günahlarla gelir ki kimilerine sövüp saymış, kiminin kanını akıtmış, kiminin malını yemiştir, kimine iftira etmiştir. Bu durum karşısında onun ibadetlerinden elde ettiği sevaplarıdan alınıp hak sahiplerine dağıtılır. Eğer ibadetleri ve iyilikleri bu hakları ödemeye yetmezse hak sahiplerinin günahlarından alınıp hak yiyenin günahlarına eklenir. Böylece sevapları elinden gitmiş, günahları ise daha da artmış, dolayısıyla müflis durumuna düşmüş olan bu kişi cehennemde atılır (Müslim, "Birr", 59; ayrıca bk. Buhârî, "Mezâlim", 10).

İslâm âlimlerinin çeşitli âyet ve hadislerle dayanarak tesbit ettikleri büyük günahların (kebâir) çoğu kul haklarıyla ilgilidir. Bunlar arasında adam öldürme, hırsızlık, hıyanet, zimmet ve irtikâp, ana babaya kötülük etme, akrabalık ilişkilerini

kesme, yalancı şahitlik, haklıyı haksız, haksızı haklı gösterme amacıyla yalan yere yemin etme, mâsum insanlara iftira etme, yetim malı yeme, tefecilik yapma, halk üzerinde zulüm ve baskı kurma, eziyet ve işkence etme gibi hak ihlalleri de bulunmaktadır (Zehebî, s. 40-181).

Bir hadiste Allah'ın huzurunda hesabı sorulacak olan günahlar affedilebilecek olanlar, affedilemeyecek olanlar ve affedilmesi şarta bağlı olanlar şeklinde üçe ayrılmıştır. Birincisinin kulun Allah'a karşı işlemiş olduğu günahlar, ikincisinin inkârcılık, üçüncüsünün de kul haklarından doğan günahlar olduğu bildirilmiştir (Müşned, VI, 240), başka bir hadiste de üzerinde kul hakkı bulunan kimsenin hiçbir maddî bedelin geçerli olmayacağı kıyamet gününden önce hak sahibiyle helâlleşmesi istenmiştir (Buhârî, "Mezâlim", 10; "Rikâk", 48). İslâm âlimleri, bu tür hadislerle dayanarak Allah katında kul haklarıyla ilgili tövbelerin kabul edilip günahların bağışlanabilmesi için bu hakların sahiplerine ödenmesi veya onların rızalarının alınması gerektiğini bildirmişlerdir (bk. TÖVBE).

Ahlâk kitaplarının genel olarak fazilet ve rezaletlere, özellikle de adalet ve zulüm, dostluk ve düşmanlık, cömertlik ve cimrilik, hilim ve gazap, dürüstlük ve yalancılık, emanet ve hıyanet, ahde vefa, tevazu ve kibir gibi beşerî ilişkilere dair bölümleri geniş ölçüde kul haklarıyla ilgili konuları da içermektedir. Bunların içinde, kul haklarının gerek tasnifi gerekse mahiyet ve muhtevalarını ortaya koyması bakımından Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn* adlı eserinin "Çeşitli insan grupları arasında ülfet, kardeşlik, dostluk ve muâşeretin âdâbı" başlığını taşıyan bölümünün (II, 157-221) özel bir yeri vardır (ayrıca bk. HAK; İNSAN HAKLARI).

BİBLİYOGRAFYA :

M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, tür.yer.; Wensinck, *el-Mu'cem*, tür.yer.; Müşned, VI, 240; Buhârî, "İmân", 4-5, 7, "Hac", 132, "Edeb", 18, 29, 31, 85, "Mezâlim", 3, 10, "Rikâk", 48; Müslim, "İmân", 64-65, 71-75, "Birr", 15, 32, 58, 59, "Fezâ'il", 66, "Kasâme", 29; Tirmizî, "Birr", 18; Gazzâlî, *İhyâ'*, II, 157-221; IV, 16-18, 36-39; Kivâmüssünne et-Teymî, *et-Tergîb ve't-terhîb* (nşr. Eymen b. Sâlih b. Şa'bân), Kahire 1414/1993, I, 183-194; II, 360-362; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, I, 148-149; VIII, 308; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, İstanbul 1308, IV, 1254; Zehebî, *el-Kebâir ve tebyînü'l-me'hârim* (nşr. Muhyiddin Müstû), Dimaşk-Beyrut 1407/1987, s. 40-181; Şâtibî, *el-Muvâfakât*, II, 315-321; Nûh Ali Selmân, *İbrâ'ü 'z-zimme min huku'kü'l-ibâd*, Amman 1407/1986, s. 16-20.

